

KULTUROWY WYMIAR BEZPIECZEŃSTWA PAŃSTWA POLSKIEGO - WYZWANIA I ZAGROŻENIA

THE CULTURAL DIMENSION OF THE SECURITY OF POLAND — CHALLENGES AND THREATS

Rozprawy Społeczne, Nr 1 (VIII) 2014

Tomasz Kośmider

Państwowa Szkoła Wyższa im. Papieża Jana Pawła II w Białej Podlaskiej

Kośmider T. (2014), *Kulturowy wymiar bezpieczeństwa państwa polskiego - wyzwania i zagrożenia*. Rozprawy Społeczne, 1 (VIII), s. 28-35

Streszczenie: Nowy kosmopolityczny styl życia powoduje, że ulegają poważnemu osłabieniu takie wartości, jak patriotyzm, tradycje niepodległościowe i oręża polskiego, czy wartości chrześcijańskie, tworzące fundament euroatlantyckiego świata. W tak zarysowanej perspektywie najbardziej prawdopodobne zagrożenia dla bezpieczeństwa kulturowego Polski najbliższych lat dotyczyć będą narastającego kryzysu tożsamości narodowej, internalizacji zagrożeń o charakterze społecznym, zależności kulturowej, a nawet ograniczenia suwerenności państwa. Groźne wydają się zjawiska i procesy społeczne, mogące przyczynić się do spowolnienia lub zahamowania procesu demokratyzacji państwa i budowania społeczeństwa obywatelskiego, spowolnienia rozwoju cywilizacyjnego, czy zaburzeń w procesie reprodukcji społecznej. Wymusza to konieczność zachowania równowagi między wewnętrznym rozwojem, zbudowanym w oparciu o rodzime wartości, a ochroną przed niepożądanymi wpływami i jednoczesną internalizacją elementów wzbogacających kulturowo.

Słowa kluczowe: kulturowy wymiar bezpieczeństwa państwa polskiego, bezpieczeństwo kulturowe Rzeczypospolitej Polskiej, kulturowe czynniki bezpieczeństwa państwa, ochrona kultury narodowej, bezpieczeństwo narodowe Polski

Summary: A new cosmopolitan lifestyle causes significant weakening of values such as patriotism, independence traditions and the tradition of the Polish army, or Christian values that are at the core of the European-Atlantic world. In such outlined perspective the most likely threats to the cultural security of Poland for the coming years will concern the growing crisis of national identity, internalization of risks of social nature, cultural dependence and even restraining the sovereignty of the state. The phenomena and social processes that may help to slow down or stop the process of democratization of the country and the process of building up the civil society, slow down the development of civilization, or cause disturbances in the process of social reproduction seem threatening. This forces the necessity to maintain a balance between internal development, built on the basis of native values, and protection against unwanted influences and simultaneous internalization of culturally enriching elements.

Key words: the cultural dimension of polish security, the cultural security of the Republic of Poland, the cultural aspects of polish security, the protection of national culture, the national security of Poland

Zdolność państwa do ochrony tożsamości i dóbr kultury oraz dziedzictwa narodowego szczególnie w warunkach otwarcia na świat, umożliwiających rozwój kultury poprzez internalizację wartości niesprzecznych z własną tożsamością określić można mianem bezpieczeństwa kulturowego. Pośród czynników konstytuujących tak rozumiane bezpieczeństwo kulturowe wymienić należy ochronę wartości kultury niematerialnej oraz materialnych dóbr kultury i dziedzictwa narodowego, poczucie bezpieczeństwa kulturowego narodu, jednostek i grup etnicznych, zrównoważoną otwartość kultury, czy też prowadzenie właściwej zagranicznej polityki kulturowej przez państwo. Uwzględnić ponadto należy cały katalog zagrożeń dla tożsamości kulturowej, a więc nieprzestrzeganie praw grup etnicz-

nych, czy praw i wolności człowieka (Czaja, 2003). Bezpieczeństwo kulturowe oznacza stan w którym społeczeństwo może utrzymywać i pielęgnować wartości decydujące o jego tożsamości, a jednocześnie swobodnie czerpać z doświadczeń i osiągnięć innych narodów. (Kuźniar, 2001)

Po rozpadzie bipolarnego układu świata doszło do eliminacji barier w stosunkach międzynarodowych oraz akcentowania działań podejmowanych na rzecz kooperacji. Przyspieszeniu uległ strumień globalizacji dla której głównym podłożem obok gospodarki i finansów stała się kultura. Nowe zjawiska generują jednak problemy i wyzwania. Podłoże cywilizacyjno-kulturowe, w przekonaniu Jana Czaji, „w całym swym etniczno-religijnym otoczeniu, dotąd jakby zamrożone zimną wojną zaczęło wyłaniać nowe dylematy, często znane z przeszłości, lecz zapomniane. Znowu, zwłaszcza w krajach, które odzyskały narodową niezależność, jakby na przekór globalizacji, zaczęły liczyć się symbole i flagi narodowe, wzorce

Adres do korespondencji: Tomasz Kośmider, Państwowa Szkoła Wyższa im. Papieża Jana Pawła II w Białej Podlaskiej, ul. Sidorska 95/97, 21-500 Biała Podlaska, e-mail: t.kosmider@aon.edu.pl, tel.(22) 68 13 150

i inne wyznaczniki kulturowej tożsamości, takie jak: hymn i pieśni narodowe, krzyże i półksiężycy, a nawet nakrycia głowy. Na tym tle, jak wieszczyl Samuel Huntington, miało dochodzić do kształtowania nowego ładu, w warunkach zderzeń cywilizacyjno-kulturowych o podłożu religijnym” (Czaja, 2011).

Początek XXI stulecia ogniskuje rozmaite procesy, odbywające się równocześnie w obszarze względnie autonomicznych pól: kulturowych, ekonomicznych, politycznych oraz społecznych. Przy czym charakter zagrożeń, „którym obecnie trzeba się przeciwstawić przybiera niejednokrotnie postać zagrożenia globalnego, odbieranego głównie w wymiarze jednostkowym”. Obecnie dylematem jest nie tyle napływ obcych wzorców, wcielanie ich siłą, co szybkość i niepohamowany charakter dyfuzji i tym samym zdolność internalizacji elementów niesprzecznych z tożsamością narodową (Gierszewski, 2013). Problemem pozostaje więc nie tyle zamykanie na powrót granic ale zachowanie, w warunkach otwarcia na świat, równowagi między wewnętrznym rozwojem, zbudowanym w oparciu o rodzime wartości, a ochroną przed niepożądanymi wpływami i jednoczesną internalizacją elementów wzbogacających kulturowo (Czaja, 2011).

Problematyka uwarunkowań kulturowych bezpieczeństwa zajmuje ważne miejsce w polskim prawodawstwie. W świetle prawa krajowego podstawowym celem bezpieczeństwa kulturowego jest nie tylko upowszechnianie i ochrona dóbr kultury materialnej, ale również ochrona wartości istotnych z punktu widzenia tożsamości narodowej, a mianowicie: języka, wolności światopoglądowej, tradycji, promowania kultury narodowej, wolności kultu religijnego, ochrona dorobku naukowego oraz zwyczajów.

Zagadnienia kultury oraz ochrona dziedzictwa narodowego znajdują swoje miejsce w Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej. Za ich ochronę odpowiedzialność ponosi państwo (art. 5). Jednocześnie w art. 6.1 za jedną z naczelnych powinności demokratycznego państwa przyjęto stworzenie „warunków upowszechniania i równego dostępu do dóbr kultury, będącej źródłem tożsamości narodu polskiego, jego trwania i rozwoju”. Na państwie spoczywa obowiązek „udzielania pomocy Polakom zamieszkałym za granicą w zachowaniu ich związków z narodowym dziedzictwem kulturalnym” (art. 6.2). Dopełnieniem tych postanowień są zawarte w Konstytucji prawa i wolności do „twórczości artystycznej, (...) wolności korzystania z dóbr kultury”, a także prawa mniejszości narodowych i etnicznych do zachowania i rozwoju własnego języka, obyczajów, tradycji, rozwoju własnej kultury czy ochrony tożsamości religijnej (art. 73 i 35)¹.

Z postanowieniami Konstytucji odnośnie do kultury oraz ochrony dziedzictwa narodowego korespondują zapisy zawarte w zatwierdzonej 13 listopada 2007 r. przez Prezydenta RP, „Strategii Bezpieczeństwa Narodowego Rzeczypospolitej Pol-

skiej”. Wśród zdefiniowanych celów strategicznych państwa polskiego w dziedzinie bezpieczeństwa znalazły się działania prowadzone na rzecz ochrony duchowego i materialnego dziedzictwa narodowego oraz tożsamości narodowej, a także zapewnienia możliwości jego bezpiecznego rozwijania we wszystkich sferach aktywności narodowej (pkt. 12 i 16). Kultura bowiem „jako nieodłączny element przetrwania i rozwoju każdego społeczeństwa” pozostawać musi przedmiotem szczególnej troski państwa. Nie należy przy tym zapominać, że „nie maleje zagrożenie dla dziedzictwa kulturowego ze strony natury i destrukcyjnej działalności ludzi”, podejmować więc trzeba działania o charakterze legislacyjnym, organizacyjnym, technicznym i edukacyjnym (pkt. 140)².

Kwestie ochrony dóbr kultury i dziedzictwa narodowego oraz tożsamości narodowej, istotne dla sprawnego funkcjonowania państwa poruszała „Strategia Obronności Rzeczypospolitej Polskiej. Strategia sektorowa do Strategii Bezpieczeństwa Narodowego Rzeczypospolitej Polskiej” przyjęta przez Radę Ministrów 23 grudnia 2009 r. oraz pochodząca z tego samego roku „Polityczno-Strategiczna Dyrektywa Obrona Rzeczypospolitej Polskiej”³. Problematykę tę uwzględnia przyjęta 9 kwietnia 2013 r. „Strategia Rozwoju Systemu Bezpieczeństwa Narodowego Rzeczypospolitej Polskiej 2022”. Działania podejmowane w zakresie dziedzictwa narodowego i rozbudowy infrastruktury kultury uznane zostały za niezwykle istotne dla kształtowania tożsamości narodowej, jako „służące zaspokajaniu potrzeb młodego pokolenia do odkrywania korzeni historycznych oraz uświadamiania społeczeństwu ciągłości historycznej, pokoleniowej i terytorialnej Rzeczypospolitej Polskiej”. Nie ulega wątpliwości, że potrzeba popularyzacji idei obronności odgrywa ważne znaczenie w kontekście profesjonalizacji Sił Zbrojnych RP⁴. Należy dodać, że zgodnie z uchwałą Rady Ministrów z 14 maja 1996 r. reaktywowany został Komitet Doradczy do Spraw Ochrony Dóbr Kultury w razie konfliktu zbrojnego⁵. Celem działania tego gremium jest przygotowanie oraz realizacja planów ochrony dorobku kulturowego i miejsc kultu religijnego przed skutkami zbrojnej konfrontacji⁶.

Istotnym elementem tworzenia systemu bezpieczeństwa kulturowego są ustawy i akty prawne niższego rzędu. Zasadniczym aktem prawnym w tym zakresie jest ustawa z 15 lutego 1962 r. O ochronie

² *Strategia Bezpieczeństwa Narodowego Rzeczypospolitej Polskiej*, Warszawa 2007, s. 5–6, 35.

³ *Strategia Obronności Rzeczypospolitej Polskiej. Strategia sektorowa do Strategii Bezpieczeństwa Narodowego Rzeczypospolitej Polskiej*, Warszawa 2009, s. 15.

⁴ *Strategia Rozwoju Systemu Bezpieczeństwa Narodowego Rzeczypospolitej Polskiej 2022* przyjęta przez Radę Ministrów 9 IV 2013 r., s. 80.

⁵ Komitet został utworzony 13 X 1957 r., jako konsekwencja ratyfikacji w 1956 r. przez Polskę Konwencji Haskiej o ochronie dóbr kultury w razie konfliktu zbrojnego. 14 V 1980 r. decyzją Prezesa Rady Ministrów został rozwiązany.

⁶ Uchwała Rady Ministrów nr 54/96 z 14 V 1996 r. w sprawie powołania Polskiego Komitetu Doradczy do spraw ochrony dóbr kultury w razie konfliktu zbrojnego (Dz. R-zów MON z 1996 r., poz. 182).

¹ Art. 5, 6, 35 i 73 Konstytucji RP z 2 IV 1997 r. (Dz. U z 1997 r., nr 78, poz. 483, z późn. zm.).

dóbr kultury z późniejszymi nowelizacjami, z których najważniejsze to nowelizacja ogólna z 1990 r. oraz z 1996 r. dotycząca muzeów. Ustawa definiuje dobra kultury jako zabytki stanowiąc, że są one bogactwem narodowym. Obowiązek ich ochrony spoczywa na wszystkich obywatelach, szczególnie zadania do realizacji przypisane zostały jednak organom państwowym i samorządowym. Ustawa formułuje cel ochrony dóbr kultury, którym jest „ich zachowanie, należyte utrzymanie oraz społecznie celowe wykorzystanie i udostępnienie dla celów naukowych, dydaktycznych i wychowawczych, tak aby służyły nauce oraz popularyzacji wiedzy i sztuki, stanowiły trwałe elementy rozwoju kultury i były czynnym składnikiem życia współczesnego społeczeństwa”⁷. Z tym aktem prawnym korespondują postanowienia ustawy o działach administracji rządowej z 4 września 1997 r.⁸ W art. 14 ustala ona sprawy wchodzące w skład działu administracji rządowej: „kultura i ochrona dziedzictwa narodowego” obejmujące kwestie „rozwoju i opieki nad materialnym i niematerialnym dziedzictwem narodowym oraz sprawy działalności kulturalnej, w tym mecenatu państwowego”⁹.

Z kolei ustawa z 7 października 1999 r. O języku polskim dotyczy jego ochrony i używania w działalności publicznej oraz w akcie prawnym na terytorium Rzeczypospolitej Polskiej. W preambule możemy przeczytać, że parlament Rzeczypospolitej Polskiej uchwała ją „zważywszy, że język polski stanowi podstawowy element narodowej tożsamości i jest dobrem narodowej kultury; zważywszy na doświadczenie historii, kiedy walka zaborców i okupantów z językiem polskim była narzędziem wynaradawiania; uznając konieczność ochrony tożsamości narodowej w procesie globalizacji; uznając, że polska kultura stanowi wkład w budowę wspólnej, różnorodnej kulturowo Europy, a zachowanie tej kultury i jej rozwój jest możliwy tylko poprzez ochronę języka polskiego”. Ten akt prawny zakazuje posługiwania się na terytorium państwa polskiego wyłącznie zwrotami obcojęzycznymi w obrocie prawnym. Konsekwencją takiego rozwiązania jest obowiązek wyposażenia towarów będących w obrocie handlowym w polską wersję językową. Za naruszenie tych postanowień grożą kary i sankcje finansowe¹⁰.

Prawo tworzenia, upowszechniania i ochrony kultury, w tym dziedzictwa narodowego, będącego źródłem tożsamości narodu polskiego znalazło swój wyraz w sejmowej uchwale z 8 kwietnia 1999 r. w sprawie realizacji polityki kulturalnej państwa. W krótkiej treści uchwały niższa izba polskiego parlamentu kierowana obawami odnośnie do sprzeczności prawnych, jakie pojawiły się w związku z decentralizacją zarządzania instytucjami kultury

zwróciła się do Rady Ministrów o „przedstawienie w trybie pilnym całościowej koncepcji polityki kulturalnej państwa”¹¹. Działalność kulturalna w rozumieniu ustawy o organizowaniu i prowadzeniu działalności kulturalnej polega na „tworzeniu, upowszechnianiu i ochronie kultury”. Na państwie spoczywa obowiązek sprawowania mecenatu nad działalnością kulturalną wyrażający się „wspieraniem i promocją twórczości, edukacji i oświaty kulturalnej, działań i inicjatyw kulturalnych oraz opieki nad zabytkami”¹². Dwa lata wcześniej uchwalono Ustawę o Karcie Polaka. Ten akt prawny odnosi się do kwestii pomocy „Polakom zamieszkałym za granicą w zachowaniu ich związków z narodowym dziedzictwem kulturowym, do tych, którzy polskimi obywatelami nigdy wcześniej nie byli, lecz ze względu na swoje poczucie tożsamości narodowej pragną uzyskać potwierdzenie przynależności do Narodu Polskiego, do wzmocnienia więzi łączących Polaków na Wschodzie z Macierzą oraz wspierania ich starań o zachowanie języka polskiego oraz kultywowanie tradycji narodowej”¹³.

Prawo wolności kultu religijnego uregulowane zostało w Konstytucji, ustawie dotyczącej gwarancji wolności sumienia i wyznania¹⁴ oraz ustawie o stosunku państwa do kościoła katolickiego na terenie Rzeczypospolitej Polskiej¹⁵, w konkordacie między Stolicą Apostolską a Rzeczypospolitą Polską¹⁶, a także innych aktach określających zasady funkcjonowania na terytorium państwa polskiego innych kościołów i związków wyznaniowych.

Przedmiot, zakres i formy ochrony zabytków oraz opieki nad nimi, zasady tworzenia krajowego programu ochrony zabytków i opieki nad zabytkami, finansowanie prac konserwatorskich, a także organizację organów ochrony zabytków określa ustawa z 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami¹⁷. Ochronę oraz przechowywanie zasobów archiwalnych regulują przepisy ustawy o narodowym zasobie archiwalnym i archiwach¹⁸. Ochrony praw autorskich dotyczy ustawa o prawie autorskim i prawach pokrewnych¹⁹ oraz ustawa o ratyfikacji Traktatu WIPO o prawie autorskim²⁰. Ważna z uwagi na przedmiot badań pozostaje kwestia bezpieczeństwa ideologicznego. Problematyka ta znajduje swoje miejsce w konstytucji oraz usta-

⁷ Ustawa o ochronie dóbr kultury (Dz. U z 1962 r., nr 10, poz. 48 z późn. zm.)

⁸ Ustawa weszła w życie 1 IV 1999 r.

⁹ Ustawa o działach administracji rządowej (Dz. U z 1997 r., nr 141, poz. 943, z późn. zm.).

¹⁰ Ustawa o języku polskim (Dz. U z 1999 r., nr 90, poz. 999, z późn. zm.).

¹¹ Uchwała Sejmu RP z 8 IV 1999 r. w sprawie realizacji polityki kulturalnej państwa (Monitor Polski z 1999 r., nr 13, poz. 174).

¹² Ustawa o organizowaniu i prowadzeniu działalności kulturalnej (Dz. U z 2012 r., nr 42, poz. 406).

¹³ Ustawa o Karcie Polaka (Dz. U z 2007 r., nr 180, poz. 1280, z późn. zm.).

¹⁴ Ustawa o gwarancjach wolności sumienia i wyznania (Dz. U z 2005 r., nr 231, poz. 1965).

¹⁵ Ustawa o stosunku państwa do kościoła katolickiego w Rzeczypospolitej Polskiej (Dz. U z 1989 r., nr 29, poz. 154, z późn. zm.).

¹⁶ Konkordat między Stolicą Apostolską a RP podpisany w Warszawie 28 VII 1993 r. (Dz. U z 1998 r., nr 51, poz. 318).

¹⁷ Ustawa o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami (Dz. U z 2003 r., nr 162, poz. 1568, z późn. zm.).

¹⁸ Ustawa o narodowym zasobie archiwalnym i archiwach (Dz. U z 2011 r., nr 123, poz. 698).

¹⁹ Ustawa o prawie autorskim i prawach pokrewnych (Dz. U z 1994 r., nr 24, poz. 83, z późn. zm.).

²⁰ Ustawa o ratyfikacji Traktatu WIPO o prawie autorskim (Dz. U z 2003 r., nr 80, poz. 713).

wach o partiach politycznych, prawach o zgromadzeniach, gwarancjach wyznania i sumienia oraz stosunku państwa do kościoła katolickiego (Kitler W., 2011). Innymi istotnymi dla systemu ochrony dóbr kultury w Polsce aktami prawnymi są: ustawa o odznakach i mundurach (Dz. U z 1978 r., nr 31, poz. 130, z późn. zm.); ustawa o godle, barwach i hymnie Rzeczypospolitej Polskiej (Dz. U z 1980 r., nr 7, poz. 18, z późn. zm.); ustawa o muzeach (Dz. U z 1997 r., nr 5, poz. 24); ustawa z o Instytucie Pamięci Narodowej – Komisji Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu (Dz. U z 1998 r., nr 155, poz. 1016); ustawa o kinematografii (Dz. U z 2005 r., nr 132, poz. 1111); rozporządzenie Rady Ministrów z 23 kwietnia 1963 r. w sprawie prowadzenia rejestru zabytków i centralnej ewidencji zabytków (Dz. U nr 19, poz. 101; zm. Dz. U z 1986 r., nr 42, poz. 204); rozporządzenie ministra kultury i sztuki z 11 stycznia 1994 r. o zasadach i trybie udzielania zezwoleń na prowadzenie prac konserwatorskich przy zabytkach oraz prac archeologicznych i wykopaliskowych, warunkach ich prowadzenia i kwalifikacji osób, które mają prawo prowadzenia tej działalności (Dz. U z 1994 r., nr 16, poz. 55); czy zarządzenie ministra kultury i sztuki nr 23 z 25 kwietnia 1995 r. w sprawie ochrony dóbr kultury na wypadek zagrożenia bezpieczeństwa państwa i konfliktu zbrojnego (Dz. Urz. MKiS z 1995 r., nr 4, poz. 14).

Problematyki ochrony kultury i tożsamości narodowej dotyczy wiele aktów prawnych, pomimo to termin bezpieczeństwo kulturowe nie występuje *expressis verbis* ani w wymiarze prawnym, ani instytucjonalnym choć wszedł on już do oficjalnej terminologii, zarówno z zakresu bezpieczeństwa, jak i kultury. W Polsce trudno byłoby też znaleźć instytucję, jak chociażby amerykańskie The Homeland Security Cultural Bureau (Krajowe Biuro Bezpieczeństwa Kulturowego), które zajmuje się bezpieczeństwem kulturowym. Należy jednak zauważyć, że elementy bezpieczeństwa kulturowego, choć nie zawsze tak nazywane, de facto są widoczne wykazując cechy rozwiązań systemowych. Zatem chociaż Konstytucja RP wspomina jedynie o ochronie dóbr kultury i dziedzictwa narodowego, a nie o bezpieczeństwie kulturowym, można uznać, że wszystkie akty prawne, doktryny i strategie polityczne oraz układy sojusznicze, a także świadoma polityka kulturalna państwa tworzą ramy systemu. Jego praktyczna efektywność i wydolność stanowi już odrębną kwestię (Czaja, 2008).

Bezpieczeństwo kulturowe swoimi korzeniami sięga głęboko w historię i związane jest z istnieniem zagrożeń dla kultury w związku z licznymi podbojami, najazdami i toczonymi na przestrzeni dziejów wojnami. Niejednokrotnie konfrontacje te doprowadzały do zniszczenia kultur wyższych²¹. Kultury etniczne podlegały niszczeniu w toku historycznych procesów tworzenia państw narodowych, co wiąza-

ło się ze swego rodzaju kanibalizmem kultur małych grup społecznych (Bauman, 1994). Z reguły przegrana w prowadzonej wojnie była równoznaczna ze znacznymi stratami w obszarze własnego dorobku kulturowego. Taki był też los polskich dóbr kultury niszczonej i rabowanej przez najeźdźców lub zaborców w czasie wojennych kampanii, okupacji lub zaborów (Pruszyński, 2001)

Kultura w poważnym stopniu wpływa na ogólny wizerunek jakości życia konkretnych społeczeństw, a także na system funkcjonujących w nich podstawowych wartości. Dotyczy to zarówno wytworów zobjektywizowanych w postaci dzieł sztuki, literatury, muzyki i innych artefaktów, jak i obowiązujących norm postępowania, ocen, wartości, obrzędów, ceremonii i obyczajów (Michałowska G., 1997). Rozpatrując problem bezpieczeństwa kulturowego nie sposób nie wspomnieć niezwykle ważnej kategorii, jaką jest tożsamość kulturowa. Pojęcie to w przekonaniu części badaczy zajmuje miejsce w świadomości indywidualnej i społecznej (Kubiak H., 2003). Tożsamość kulturowa nabiera szczególnego znaczenia w okresach napięć społeczno-politycznych, czy zmian o charakterze cywilizacyjnym. Wzrastającą zainteresowanie stanowi wynik przede wszystkim narastających zagrożeń i niepewności (Wnuk-Lipiński, 2004).

Upadek „zimnowojennego świata” z wyraźnymi istniejącymi granicami, określającymi strefy wpływów oraz przeciwstawnymi systemami ideologicznymi, ekonomicznymi i politycznymi oraz globalizacja doprowadziły do „pustki tożsamościowej”. Nowa sytuacja narzucała konieczność poszukiwania pożądanych wartości i rozwiązań. W przekonaniu Tadeusza Buksińskiego mamy do czynienia z dwiema tendencjami. Jedną „określamy jako amerykańizację, drugą jako multikulturalizm. Pierwsza polega na upodobnianiu się form kultury zobjektywizowanej oraz przeżywanej w całym świecie. Typy zachowań, przeżyć, ekspresji artystycznych i percepcji artystycznych stają się wszędzie takie same. A wzorców dostarczają Stany Zjednoczone. (...) Globalizacja nie redukuje się jednak do amerykańizacji. Obecne są w niej również procesy przeciwstawne. Podejmowane są nawet świadome wysiłki, by przeciwdziałać amerykańizacji (...). Jesteśmy świadkami przenikania się kultur (...) Kultury domagają się uznania ich autonomicznej wartości w epoce globalizacji. Multikulturalizm wydaje się dzisiaj być ideą, która próbuje wyjść naprzeciw tym dążeniom” (Buksiński, 2001)

Wobec szerokiego przepływu towarów, środków finansowych, czy usług powstało poczucie wyobcowania, a nawet dezintegracji istniejącego systemu wartości. Procesy związane z globalizacją stanowią potencjalne zagrożenie, szczególnie w sytuacji gdy otwarcie kraju na wpływy z zewnątrz nie jest kontrolowane i nie towarzyszy temu świadoma polityka kulturalna państwa. Co prawda charakterystyczna dla globalizacji dyfuzja kultur nie jest zjawiskiem negatywnym, prowadzi bowiem do lepszego pozna-

²¹ Wiele uwagi na zjawiska przepływów kulturowych zwrócono przy okazji zwołania Konferencji Bezpieczeństwa i Współpracy w Europie oraz na tzw. konferencjach przeglądowych obywateli się w latach 1973-1975.

nia i zrozumienia innych kultur, problem polega jednak na tym, że przepływ wartości kulturowych jest jednokierunkowy, z centrum w kierunku tzw. peryferii. Tendencje te powodują odchodzenie państw od zinstytucjonalizowanej, tradycyjnej ochrony dorobku narodowego, co może prowadzić do poczucia zagrożenia utraty tożsamości narodowej, bezpieczeństwa i stabilności. Nowy kosmopolityczny styl życia powoduje, że ulegają poważnemu osłabieniu takie wartości, jak patriotyzm, tradycje niepodległościowe i oręża polskiego, czy wartości chrześcijańskie, tworzące fundament euroatlantyckiego świata. W tak zarysowanej perspektywie najbardziej prawdopodobne zagrożenia dla bezpieczeństwa kulturowego Polski najbliższych lat dotyczyć będą narastającego kryzysu tożsamości narodowej, rozluźnienia więzi kulturowych łączących Polaków, internalizacji zagrożeń o charakterze społecznym, zależności kulturowej i bezrefleksyjnego przyjmowania obcych wzorców, a nawet ograniczenia suwerenności państwa (Huntington, 1997).

W zglobalizowanym świecie żadne państwo nie może stanowić bezpiecznej enklawy, zresztą jego rola jako głównego gracza na arenie międzynarodowej słabnie. Czy uczestnictwo w globalnej „konsumpcji” kultury jest równoznaczne z opozycją wobec własnej tradycji, języka, obyczajów, a więc czy proces internalizacji kultury masowej zagraża tożsamości kulturowej i narodowej? Wydaje się, że jak długo „zamieszkujące globalną wioskę narody nie tracą instynktu samozachowawczego, tak długo pozostawać będzie pewien margines oryginalności, niezbędny dla żywotności kultur” (Michałowska, 1997). Zakres zagrożeń dla bezpieczeństwa kulturowego może wynikać z nieprzystosowania społeczności i narodów do nowych sytuacji, generowanych przez procesy globalizacji kulturowej i relacji wobec innych wartości i symboli wcześniej nieznanych. To nieprzystosowanie rodzi może patologie społeczne, a nawet przestępczość. Konsekwencją zauważalną w okresie globalizacji i integracji europejskiej mobilności ludzi nie tylko w ramach kontynentu może być problem tzw. etniczności imigrantów oraz znacznej aktywności społeczno-politycznej i kulturowej lokalnych mniejszości narodowych i etnicznych, z czym wiąże się roszczeniowość i polityzacja. Dużym wyzwaniem pozostaje też odradzająca się tendencja tożsamościowa państw z kręgu cywilizacji islamskiej, przejawiająca się zarówno w wymiarze fizycznym (terroryzm), jak i na płaszczyźnie mentalnej (psychologicznej). W tym ostatnim przypadku mamy do czynienia ze wzmacnianiem groźnych stereotypów, uprzedzeń i nieufności. Problem ten z całą pewnością przez długi czas będzie jeszcze wpływał na bezpieczeństwo globalne (Krzysztofek 2002).

Źródłem zagrożeń dla kultury można też upatrywać w regionalizmie, który stanowi system współpracy państw i społeczeństw danego regionu, oparty o historyczne więzi oraz wspólnotę wartości i potrzeb. Zagrożeniem może być niebezpieczeństwo rozmycia tożsamości lokalnych, narodowych,

w nowych wzorach tożsamości szerszej, ogólnej. Przykładem regionalizmu jest realizowany na Starym Kontynencie projekt integracji europejskiej.

W Traktacie o Unii Europejskiej zapisano, że szanuje ona swoją bogatą różnorodność kulturową i językową oraz czuwa nad ochroną i rozwojem dziedzictwa kulturowego Europy. Nacisk na rozwój kontaktów z jednoczesnym poszanowaniem odrębności kulturowej narodów stanowi priorytet Unii, której aktywność w tym zakresie zawsze opierała się na zasadzie subsydiarności²². Polityka Unii Europejskiej w zakresie kultury ma na celu pogłębianie procesu integracji i nie ingeruje w działania podejmowane przez państwa członkowskie. Celem działania Unii Europejskiej jest zachowanie dziedzictwa wszystkich narodów i to zarówno w jego wymiarze materialnym, jak i niematerialnym. Założenia te realizowane są poprzez promowanie wspólnych wartości. Ma to kapitalne znaczenie dla kształtowania polityki państw członkowskich, tworząc platformę do promocji własnej kultury, co w przypadku wielu krajów stanowi jeden z najważniejszych elementów ich polityki. Nie należy jednakże zapominać, że poważnym wyzwaniem dla tożsamości narodów i ich dziedzictwa kulturowego jest rozprzestrzenianie się kultury masowej, stanowiącej jeden z elementów procesu globalizacji. Konsekwencją przenikania różnych narodowości i kultur jest zmniejszenie znaczenia tradycji oraz przekształcenie obowiązujących w danych społecznościach wartości i zasad. W dłuższej perspektywie tendencja ta może prowadzić do procesów dezintegracyjnych, co jest niekorzystne nie tylko z punktu widzenia bezpieczeństwa narodowego²³. Związki Polski z Europą Zachodnią powodują osłabienie tradycyjnych związków kulturowych z Rosją oraz z najbliższymi sąsiadami, a więc Czechami, Słowakami, Białorusinami, narodami bałtyckimi. Polska kultura narodo-
woma traci więc możliwość alternatywnej oferty umożliwiającej jej bardziej wszechstronny rozwój (Waluch, 2004).

Wyzwaniem jest też proces zachodzących zmian strukturalnych w społeczeństwie, zwany modernizacją. Gwałtowne zmiany mogą niewątpliwie naruszyć pewien ważny dla kultury i tożsamości stan równowagi, stając się zagrożeniem dla dotychczasowego systemu w tym także dla kultury i tożsamości. Przykładem szokowej modernizacji, której system nie przeżył, był Iran w okresie władzy szacha Rezy Pahlawiego. W konsekwencji w państwie tym doszło do wybuchu rewolucji islamskiej (Kłoczowski, 2003).

Jednym z priorytetów realizowanych przez Polskę jest osiągnięcie pewnego minimum cywilizacyjnego niezbędnego do podjęcia działań prowadzących do osiągnięcia właściwej modernizacji. Realizacja tego celu odbywa się jednak niekiedy „drogą na skróty”, co oznacza przyzwolenie między

²² Art. 3 Traktatu o Unii Europejskiej, cyt. za T.R. Aleksandrowicz, *Bezpieczeństwo w Unii Europejskiej. Zarządzanie bezpieczeństwem*, Warszawa 2011, s. 104.

²³ *Biała Księga Bezpieczeństwa Narodowego Rzeczypospolitej Polskiej*, Warszawa 2013, s. 134.

innymi na inwazję obcych wartości i wzorców, przy jednoczesnym ograniczaniu środków na rozwój rodzimej kultury. Kulturowa aksjologia Zachodu, której symbolem w Polsce coraz częściej stają się: hedonizm, eutanazja, ateizacja, czy też materializm, w percepcji znacznej części polskiego społeczeństwa znajduje się w kryzysie. Na gruncie takich wartości trudno budować własną kulturę polityczną (Krzysztofek, Szczepański, 1993).

Niebezpieczeństwem równie groźnym, jak kwestie ekonomiczne jest problem migracji, szczególnie nielegalnej i wychodzącej spoza europejskiego obszaru kulturowego, z czym wiąże się narastający problem wielokulturowości, czy też kwestia konfliktów etnicznych. Skutkuje to wzrostem przestępczości, w tym także międzynarodowej przestępczości zorganizowanej, rozwojem przemytu, handlu narkotykami, bronią i żywym towarem. Wspomnieć należy też charakter i skalę migracji z Polski do innych państw w poszukiwaniu pracy i lepszych warunków życia, a także na malejący przyrost naturalny i w konsekwencji starzenie się polskiego społeczeństwa, a w konsekwencji niekorzystne przekształcenia struktury społecznej. W Polsce, podobnie jak w wielu krajach Europy Środkowo-Wschodniej obawy wywołuje ożywienie tzw. etniczności miejscowej, związanej z mniejszościami etnicznymi zamieszkującymi dany region. Obok roszczeń dotyczących pielęgnacji języka, edukacji, pojawiają się żądania o charakterze majątkowym, administracyjnym, a nawet politycznym, którym towarzyszą niekiedy postawy nacjonalistyczne i konfrontacyjne. Niebezpieczne dla wewnętrznej spójności państwa stają się roszczenia grup etniczno-kulturowych domagających się uznania za niezależny naród, jak to ma miejsce chociażby w przypadku Górnego Śląska²⁴.

Analizując zagrożenia bezpieczeństwa kulturowego Polski za najbardziej prawdopodobne przyjąć należy: internalizację zagrożeń społecznych, spadek poczucia więzi kulturowej wśród ludności polskiej, wzrost uzależnienia kulturowego w wyniku przyjmowania obcych wartości, ograniczenie suwerenności państwa oraz niedoinwestowanie programu ochrony zabytków i polityki kulturalnej. Nieco mniej prawdopodobny jawi się kryzys państwa narodowego, uniformizacja treści przekazywanych przez media, czy wzrost ekspansji kultury masowej i kryzys wartości, również tradycyjnych, religijnych i rodzinnych, prowadząc do kryzysu tożsamości narodowej.

W obszarze szeroko rozumianego globalnego bezpieczeństwa kulturowego istnieje pilna konieczność promowania takiej formy multikulturalizmu, która umożliwi integrację społeczną z zagwarantowaniem prawa do różnorodności. Ludzie mogą wówczas realizować się zarówno w wymiarze uniwersalnym, jak i tożsamościowym. Rozwiązanie to umożliwi otwarcie na nowe wartości z jednocze-

snym osadzeniem novum w tradycji. Takie podejście tworzy warunki do zbudowania zrównoważonego poczucia bezpieczeństwa kulturowego w wymiarze personalnym i wspólnotowym, choć zmiany zachodzące na płaszczyźnie życia społecznego generują zagrożenia trudne dziś do zdefiniowania. Nowa rzeczywistość może przyczynić się do zdestabilizowania istniejącego porządku politycznego, powodując zakłócenia w mechanizmie państwa. W przypadku Polski szczególnie groźne wydają się te zjawiska i procesy społeczne, które mogą przyczynić się do spowolnienia lub zahamowania procesu demokratyzacji państwa i budowania społeczeństwa obywatelskiego, spowolnienia rozwoju cywilizacyjnego, asymetrycznych przekształceń w rozwoju gospodarczym, niezgodności idei społecznej z otaczającą rzeczywistością, czy zaburzeń w procesie reprodukcji społecznej (Zięba, 1999).

Każdy naród rozwija i kulturuje wartości oraz pamięć o swojej przeszłości, które wyróżniają go spośród innych i stanowią fundament, na którym „powstaje z jednej strony przeświadczenie o jego odrębności wobec obcych, z drugiej zaś – poczucie przynależności do danej zbiorowości, posiadającej wspólną świadomość i doświadczenie historyczne. Określane jest to mianem tożsamości narodowej, a jej istotnym wyznacznikiem jest dziedzictwo narodowe (kultura narodowa) i przekonanie o konieczności jego upamiętnienia i przekazywania kolejnym pokoleniom”²⁵.

Tożsamość narodu polskiego tworzona była przez stulecia, a na jej ostateczny kształt miały wpływ takie czynniki jak: język, świadomość narodowa, obyczajowość, religia, tradycja historyczna, literatura, sztuka, czy symbole i barwy narodowe. Generalnie proces ten charakteryzował się otwartością na zewnętrzne wpływy kulturowe, pozostając pod znacznym wpływem wzorców płynących przede wszystkim z Europy Zachodniej. Przyjęcie w 966 r. chrześcijaństwa z Rzymu via Czechy, a nie z Bizancjum narzuciło taki kierunek już u progu istnienia państwa polskiego, choć zauważalne są też pewne oddziaływania Wschodu (rola „mostu” cywilizacyjno-kulturowego między Wschodem a Zachodem, wyzwanie to stoi także przed współczesną Polską). Kulturowo-cywilizacyjna przynależność Polski do Zachodu wiązała się z przyjmowaniem głównych nurtów i prądów umysłowych, stylów sztuki, modeli kształcenia i wychowania, wzorców gospodarczych, czy systemów prawnych i politycznych. Obcych wzorców nie przyjmowano bezkrytycznie, starając się utrzymać odrębność kulturową i tożsamość narodową, co było szczególnie ważne w okresach zniewolenia. Wyjątkową rolę w kreowaniu tożsamości Polaków odegrała właśnie tradycja związana z walkami o niepodległość, w tym także pielęgnowanie miejsc pamięci narodowej (Kołakowski, 1995).

Nie ulega wątpliwości, że dziedzictwo kulturowe i tożsamość narodowa wpływają na interesy naro-

²⁴ *Strategia Bezpieczeństwa Narodowego Rzeczypospolitej Polskiej*, Warszawa 2007, s. 8; J. Czajka, *Ochrona kultury ...*, s. 559-560.

²⁵ *Biała Księga Bezpieczeństwa ...*, s. 73.

dowe i cele strategiczne Polski w dziedzinie bezpieczeństwa, oddziałując bezpośrednio na:

- stan morale, który odpowiednio ukształtowany w warunkach zagrożenia wojennego jednocy naród wokół jednego, nadrzędnego celu, jakim jest obrona niepodległości;
- budowanie poparcia społecznego dla decyzji podejmowanych przez czynniki kierownicze w zakresie bezpieczeństwa państwa;
- wspieranie inicjatyw w zakresie zapewnienia bezpieczeństwa wewnętrznego.

Mocne moralnie społeczeństwo stanowi gwarant właściwego współdziałania w sytuacjach kryzysowych. Ważne miejsce zajmuje kwestia religii, łącząca ludzi nie tylko wokół Kościoła ale też wokół wartości narodowych i samej niepodległości. W historii Polski religia odegrała niezwykle ważną rolę w kwestii obrony niepodległego bytu przed atakami – w większości obcych religijnie przeciwników (wyznawcy islamu, prawosławia czy protestanci). Hasło Polak – katolik, obrona polskości to obrona wiary i odwrotnie. Kościół poważnie przyczynił się do zachowania i utrwalenia wartości narodowych w sytuacjach trudnych, jak chociażby w czasie zaborów, wspierał też działania podejmowane na rzecz odzyskania utraconej niepodległości.

Wspólną płaszczyzną tożsamości narodowej i własnej państwowości, a właściwie ich wynikową jest interes narodowy. W najogólniejszym znaczeniu sprowadzić go możemy do: zagwarantowania prawa swobodnego rozwoju we wszystkich dziedzinach społecznych i politycznych (język, kultura, własna interpretacja historii, współdecydowanie o formie sprawowania władzy, podmiotowość w stosunkach międzynarodowych itp.). Zapewnienie tych praw stanowi jedną z podstaw bezpieczeństwa państwa.

Polskość to uniwersum symboli związanych z narodem, ziemią, językiem, hymnem. Polskość to również katolicyzm i ludowa religijność, to etos chłopski, przywiązanie do ziemi, ludowy koloryt. To konglomerat takich czynników, jak tolerancja, tradycja wielonarodowa z czym wiąże się szersze spojrzenie na problemy mniejszości narodowych i religijnych oraz tradycja wolnościowa i niepodległościowa. Czy któryś z tych składników może ulec osłabieniu lub zostać wyeliminowanym w warunkach członkostwa w Unii Europejskiej, czy postępującej globalizacji i jakie może to mieć konsekwencje z punktu widzenia bezpieczeństwa narodowego?

Zagrożenia kulturowe są różnorodne, nie ulega jednak wątpliwości, że w zakresie kultury duchowej, symbolicznej są wynikiem otwarcia kraju na nowe wartości. Otwartość jest cechą dominującą i warunkującą rozwój kultury, co potwierdza historia. Spotkania różnych stylów, mód i trendów w przeszłości tworzyły platformę umożliwiającą rozwój kultury, powstawanie bardziej oryginalnych i dojrzszych form artystycznych. Wpływ globalizacji i kultury masowej stanowią zarazem szansę, jak i wyzwanie dla umacniania i wspierania bezpieczeństwa, tym bardziej, że widoczne są objawy postępującej degra-

dacji polskiej kultury. Trudno nie zgodzić się z tezą że „słabnie etos przeszłości, a nowe wartości poza odruchem konsumpcji jeszcze się nie wyrobiły (...) Ochrona kultury to również obowiązek społeczny. I choć także w kulturze dają się odczuć pozytywne skutki budowania społeczeństwa obywatelskiego, to swoisty odruch społeczny, rodzaj imperatywu moralnego w celu ochrony dziedzictwa narodowego, chyba się jeszcze w Polsce nie wytworzył” (Czaja, 2011).

Polski system bezpieczeństwa kulturowego, dodajmy nie często tak nazywany, nie jest projektem optymalnym. Należy jednak żywić nadzieje, że będzie doskonały, a jego efektywność wzrośnie dzięki funkcjonowaniu Polski w strukturach międzynarodowych i wykorzystaniu szans płynących z integracji w wielkiej rodzinie europejskiej.

Ocena stanu bezpieczeństwa kulturowego wobec specyfiki kulturowej, sposobu jej tworzenia i miejsca w działalności i polityce państwa jest znacznie trudniejsza niż ma to miejsce w innych kategoriach bezpieczeństwa. W tym przypadku trudno zbudować obiektywne wskaźniki zagrożenia, a więc stanu bezpieczeństwa kulturowego. Nie mniej jednak w polskich działaniach podejmowanych na rzecz bezpieczeństwa kulturowego muszą znaleźć się przedsięwzięcia ukierunkowane na ochronę dziedzictwa narodowego, tożsamości kulturowej i dóbr kultury, promocji Polski i jej osiągnięć na polu kultury oraz wprzęgnięcia kwestii kulturowych w proces budowy nowoczesnego państwa i społeczeństwa obywatelskiego, a równocześnie przeciwdziałaniu różnych fobii. Ważne jest umiejętne i skuteczne docieranie do odbiorcy, zwłaszcza młodego pokolenia z właściwym przekazem. Dbanie o umacnianie tożsamości narodowej powinno stanowić nieodłączny element polityki mającej na celu silniejszą identyfikację obywateli z państwem²⁶. Realizacja tych zadań wymaga wzrostu nakładów finansowych na kulturę oraz skutecznej promocji w kraju i za granicą. Nie jest możliwa bez podjęcia szerszych kroków mających na celu wzmacnianie suwerenności politycznej i ekonomicznej oraz międzynarodowej pozycji i wizerunku Polski, a także zwiększanie jej udziału w kształtowaniu środowiska międzynarodowego.

Literatura:

1. Aleksandrowicz T.R. (2011), *Bezpieczeństwo w Unii Europejskiej. Zarządzanie bezpieczeństwem*, Oficyna Wydawnicza Difin, Warszawa.
2. Bauman Z. (1994), *Kryzys państwa narodowego we współczesnej Europie*, Przegląd Zachodni, nr 4, Instytut Zachodni w Poznaniu.
3. *Biała Księga Bezpieczeństwa Narodowego Rzeczypospolitej Polskiej* (2013), Biuro Bezpieczeństwa Narodowego, Warszawa.
4. Buksiński T. (2001), *Moderność*, Wydawnictwo Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu.

²⁶ *Biała Księga Bezpieczeństwa ...*, s. 180.

5. Czaja J. (2003), *Bezpieczeństwo kulturowe Rzeczypospolitej Polskiej*, Wydawnictwo Akademii Obrony Narodowej, Warszawa.
6. Czaja J. (2008), *Kulturowe czynniki bezpieczeństwa*, Krakowskie Towarzystwo Edukacyjne, Kraków.
7. Czaja J. (2011), *Ochrona kultury narodowej*, w: R. Jakubczak, J. Marczak (red.), *Bezpieczeństwo Narodowe Polski w XXI wieku. Wyzwania i strategie*, Bellona, Warszawa.
8. Gierszewski J. (2013), *Bezpieczeństwo społeczne. Studium z zakresu teorii bezpieczeństwa narodowego*, Oficyna Wydawnicza Difin, Warszawa.
9. Huntington S. (1997), *Zderzenie cywilizacji i nowy kształt ładu światowego*, Wydawnictwo Muza, Warszawa.
10. Jemioło T. (2001), *Bezpieczeństwo kulturowe w warunkach globalizacji procesów społecznych*, Zeszyt Problematyki Towarzystwa Wiedzy Obronnej, nr 3, Warszawa.
11. Kitler W. (2011), *Bezpieczeństwo narodowe RP. Podstawowe kategorie, uwarunkowania, system*, Wydawnictwo Akademii Obrony Narodowej, Warszawa.
12. Kołakowski L. (1995), *O tożsamości narodowej*, w: E.W. Bockenforde, K. Michalski, S. Amsterdamski (red.), *Tożsamość w czasach zmiany. Rozmowy w Castel Gandolfo*, Wydawnictwo Znak, Kraków.
13. Krzysztofek K., Szczepański M.S., Ziemilski A. (1993), *Kultura a modernizacja społeczna*, Instytut Kultury, Warszawa.
14. Krzysztofek K. (2002), *Kulturowa ścieżka globalizacji*, w: M. Pietraś (red.), *Oblicza procesów globalizacji*, Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, Lublin.
15. Kubiak H. (2003), *Tożsamość kultury i integracja europejska*, w: R. Rybiński (red.) *Kultura polska w zintegrowanej Europie – szanse czy zagrożenia?*, Wydawnictwo Adam Marszałek, Toruń.
16. Kuźniar R. (2001), *Polska polityka bezpieczeństwa 1989–2000*, Warszawa.
17. Loranty K. (2007), *Psychospołeczne aspekty bezpieczeństwa państwa. Identyfikacja zagrożeń*, praca badawcza AON, Warszawa.
18. Malinga J. (2002), *Globalizacja. Między zagubioną a odzyskaną tożsamością*, w: M. Pietraś (red.), *Oblicza procesów globalizacji*, Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, Lublin.
19. Michałowska G. (1997), *Bezpieczeństwo kulturowe w warunkach globalizacji procesów społecznych*, w: D.B. Bobrow, E. Haliżak, R. Zięba (red.), *Bezpieczeństwo narodowe i międzynarodowe u schyłku XX wieku*, Fundacja Studiów Międzynarodowych Scholar, Warszawa.
20. Pruszyński J. (2001), *Dziedzictwo kultury polskiej, jego straty i ochrona prawna*, Wydawnictwo Zakamycze, Kraków.
21. *Strategia Bezpieczeństwa Narodowego Rzeczypospolitej Polskiej*, (2007) Warszawa.
22. *Strategia Obronności Rzeczypospolitej Polskiej. Strategia sektorowa do Strategii Bezpieczeństwa Narodowego Rzeczypospolitej Polskiej*, (2009) Warszawa.
23. *Strategia Rozwoju Systemu Bezpieczeństwa Narodowego Rzeczypospolitej Polskiej 2022* przyjęta przez Radę Ministrów 9 IV 2013 r.
24. Waluch K. (2004), *Polityka kulturalna Unii Europejskiej*, Wydawnictwo Naukowe Novum, Płock.
25. Wnuk-Lipiński E. (2004), *Świat międzyepoki. Globalizacja. Demokracja. Państwo narodowe*, Instytut Studiów Politycznych PAN, Kraków.
26. Zięba R. (1999), *Instytucjonalizacja bezpieczeństwa europejskiego*, Fundacja Studiów Międzynarodowych Scholar, Warszawa.